

НАТАЛІЯ ОЛЕКСІЇВНА ЯНКО,

кандидат педагогічних наук, доцент

кафедри мов і методики їх викладання в

початковій школі Чернігівського

національного педагогічного

університету імені Т.Г.Шевченка

СТИЛІСТИЧНА РОБОТА НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Особливе місце в системі мовленнєвого розвитку учнів загальноосвітньої школи займає робота з культури мовлення та стилістики. Основна мета її проведення в початкових класах – формування в молодших школярів умінь сприймати, відтворювати та будувати елементарні стилістично диференційовані висловлювання в усній і письмовій формах.

Аналіз навчально-методичної літератури в розрізі досліджуваної проблеми засвідчив, що питання стилістики і культури мовлення розроблялися методистами ще з дореволюційних часів. Зокрема, К. Ушинський головні завдання навчання мови в школі вбачав у тому, щоб розвинути в дітей дар слова; навчити їх свідомо володіти “скарбами рідної мови”, допомогти “засвоїти логіку цієї мови”, (граматику) [9, с. 217]”. Розуміючи “дар слова” як “силу, природжену душі людини”, педагог рекомендував систематично працювати над його удосконаленням. “Найповніше ознайомлення з багатствами народної словесності та найглибше знання граматики, – зазначав він, – хоча й можуть збагатити розум учня, але не розвинуть у ньому дар слова, якщо ця

душевна сила свого часу була позбавлена достатнього вправління [9, с. 217]”. Запропоновану К. Ушинським систему логіко-стилістичних вправ можна розглядати як одну з перших спроб розроблення і впровадження стилістичної роботи на уроках рідної мови в школі.

У сучасній лінгводидактиці спостерігається зростання інтересу науковців до проблем навчання мови й розвитку мовлення молодших школярів на функціонально-стилістичній основі. Окремі аспекти роботи зі стилістики в початкових класах висвітлено в роботах зарубіжних (Асташова М., Львова М., Чижової Т. та ін.) і вітчизняних методистів (Бадер В., Варзацької Л., Пономарьової К., Собко В., Сугейко Л. та ін.). Проте наші спостереження, проведені на уроках української мови, бесіди з учителями дають підстави стверджувати, що формуванню елементарних стилістичних умінь у молодших школярів не приділяється належна увага. Через відсутність достатньої кількості спеціальних завдань у шкільних підручниках стилістична робота має епізодичний, безсистемний характер; учителями, як правило, застосовуються одноманітні форми і прийоми роботи. Елементарний стилістичний аналіз тексту та стилістичний експеримент у практиці початкової школи не набули достатнього поширення.

Мета нашого дослідження – визначення типології, добір і систематизація стилістичних вправ, які б забезпечували поетапне формування в молодших школярів умінь сприймати, відтворювати та будувати власні висловлювання різних типів і стилів.

Стилістичні вправи ми розглядали як особливий вид завдань, що сприяють глибшому осмисленню закономірностей розвитку рідної мови, розкриттю її стилістичного багатства та краси виражальних засобів, виробленню в учнів умінь користуватися ними відповідно до адресата, мети та сфери мовлення [7, с. 38]. Поділяючи думку С. Іконникова [4], до стилістичних віднесли такі вправи, за допомогою яких молодші школярі отримують пропедевтичні знання про стилі мовлення (без уживання терміна), особливості функціонування стилістичних засобів у текстах різних типів, ознайомлюються з виражально-зображувальними засобами мови, навчаються розрізняти стилістичне й емоційно-експресивне забарвлення мовних одиниць, добирати їх найдоцільніші синонімічні варіанти з урахуванням змісту, мети та сфери висловлювання.

Визначення типології та систематизація стилістичних вправ здійснювалися нами на основі врахування результатів досліджень (Бадер В. [1; 2], Варзацької Л. [3], Мельничайка В. [5], Пентилюк М. [7], Сугейко Л. [8], Іконникова С. [4], Новосолової Л. [6], Чижової Т. [10] та ін.), присвячених цій проблемі.

У процесі добору вправ ми спиралися на загальнодидактичні та лінгводидактичні принципи навчання; враховували типові стилістичні помилки й недоліки, виявлені в усному і писемному мовленні молодших школярів. З огляду на психолінгвістичні особливості формування мовних і мовленнєвих умінь та навичок учнів вправи добиралися різноманітні за змістом і видами, пропонувались учням в порядку наростання мовних чи операційних труднощів. В експериментальній методиці були виділені такі типи стилістичних вправ: 1) за змістом програмового матеріалу: *лексико-стилістичні, морфолого-стилістичні, синтаксично-стилістичні, власне стилістичні вправи*; 2) за характером мисленнєво-мовленнєвих операцій учнів: *аналітичні* (на спостереження, елементарний стилістичний аналіз), *аналітико-конструктивні* (стилістичний експеримент, редагування й удосконалення), *конструктивні* (на стилістичне конструювання й переконструювання (трансформацію), *продуктивно-творчі* (на продукування власних висловлювань різних типів і стилів).

За чинними програмами стилістична робота на уроках мови в початковій школі має супровідний, наскрізний характер, тому добір і систематизація вправ здійснювалися відповідно до виучуваного програмового матеріалу, послідовність їх застосування відповідала меті й етапу навчання.

Так, *на першому (пізнавально-аналітичному) етапі роботи*, метою якого було сприймання й осмислення мовних знань у функціонально-стилістичному аспекті, учням пропонувалися *вправи на спостереження, порівняння й елементарний аналіз* текстів різних типів і стилів. У процесі їх виконання відбувалося первинне ознайомлення молодших школярів з ознаками текстів різних типів і стилів, стилістичними можливостями мовних одиниць різних рівнів, розкриття їх значень, частотності вживання, з'ясування ролі в мовленні. Наприклад, з метою ознайомлення учнів з особливостями функціонування та роллю числівників у текстах наукового і художнього стилів на цьому етапі застосовувалися такі вправи:

1. Прочитай прислів'я та приказки. Поясни, як ти їх розумієш. Знайди в них числівники. Спробуй замінити прислів'я та приказки реченнями без числівників. Яку роль виконують числівники у прислів'ях і приказках?

1. Сім раз одмір, один раз відріж. 2. Один розум добре, а два ще краще. 3. Обіцяного три роки чекають. 4. Улітку один тиждень рік годує.

2. Прочитай і відгадай загадки. Скажи, які слова допомогли тобі їх відгадати? Які числівники вжито в них? Яка їх роль у загадках?

*1. Стоїть пані, чепуриться,
бо вдягла сорочок триста.
(Капуста).*

*2. Сидить Марушка в семи кожушках,
Хто її роздягає, той сльози проливає.
(Цибуля).*

3. *Спить на ліжку біла сплюшка,
В неї аж чотири вушка,
Всі цю сплюшку звать ... (Подушка).*

4. *Два скельця, три дужки –
На ніс і на вушка.
(Окуляри).*

3. а) Прочитай вірш. Скажи, про кого в ньому розповідається? Скільки тварин вийшло на прогулянку?

ПРОГУЛЯНКА

*Трійко гусяток у фетрових шапочках,
Трійко щурят у солом'яних тапочках,
Трійко собачок, що бубликом хвостики,
Котиків трійко в атласових шортиках
Вийшли гуляти і в парку зустріли
Двох поросяток у курточках білих.
Раптом у небі як заgrimить! –
І всі по домівках розбіглися вмить! (В. Бойченко).*

б) Знайди слова, які допомагають авторові передати почуття симпатії, прихильності до тваринок. Яку роль виконують у цих словах суфікси?

в) Порівняй числівник *трое* з використаним у вірші *трійко*. Скажи, як змінилося значення останнього. За допомогою якого суфікса? Поміркуй, чому автор вірша використав саме числівник *трійко*.

4. а) Прочитай тексти. Про що в них розповідається? Визнач, який із них науковий, а який – художній. Чому ти так думаєш?

1. *Мак – однорічна рослина 20-50 сантиметрів заввишки. Листки роздільні. Квітки яскраво-червоні, великі – 3-5 сантиметрів у діаметрі. Цвіте у травні-липні. Росте на полях, схилах, уздовж доріг по всій території України. Учені налічують 11 видів маку.*

2. *Мак – чудова квіточка! У нього зеленаве високе стебельце, як соломинка. А пелюсточки, мов маленькі язички полум'я, ніжні, оксамитові, так і палахкотять на сонечку. Доторкнешся до них – і злетять вони метеликами на землю. Дуже ніжна ця квіточка! Та і цвіте недовго – день-два.*

б) Розкажи, що ти дізнався про розміри квітки, кількість її видів з наукового тексту? За допомогою якої частини мови? Поміркуй, з якою метою вживаються числівники в науковому мовленні.

в) Чи є числівники в художньому тексті? У якому значенні використовується числівник у поєднанні з іменником (*день-два*)? Який висновок можна зробити про вживання числівників у науковому та художньому мовленні.

Метою **другого (операційно-тренувального) етапу роботи** було формування й удосконалення в учнів первинних умінь і навичок використовувати здобуті знання на практиці. У межах репродуктивного методу

на цьому етапі застосовувалися *вправи на відтворення (переказ)* прослуханих або прочитаних текстів різних типів і стилів, передбачалося виконання *завдань за аналогією до зразка*. Головним завданням таких вправ було збагачення мовлення школярів виразними у стилістичному відношенні лексико-граматичними одиницями.

Оперативний метод реалізовувався у вправах аналітичного, аналітико-конструктивного та конструктивного характеру, що вимагали більш активного оперування мовним і мовленнєвим матеріалом. Зокрема, *аналітичні вправи* були спрямовані на закріплення здобутих знань і вироблення вмінь розрізняти тексти різних типів та стилів, виявляти в них і диференціювати стилістичні засоби різних рівнів, більш глибоко усвідомлюючи особливості їх вживання та роль у мовленні. Нижче наводимо зразок застосування вправ такого типу:

Прочитай словосполучення. Випиши їх у дві колонки. У першу – ті, які доцільно використати у художньому мовленні, а в другу – у науковому. Свою думку обґрунтуй.

а) *Свійська тварина, улюблена тваринка;
очі чорного кольору, чорні очі-намистинки;
пухнасте хутро, пухнаста шубка.*

б) *Височезне дерево, висота дерева 5 м;
листя невеликого розміру, маленькі листочки;
квітки дзвоникоподібної форми, квіточки-дзвіночки.*

Аналітико-конструктивні вправи містили завдання на побудову словосполучень, речень, міні-текстів із попереднім аналізом запропонованого мовного матеріалу; потребували застосування знань про ознаки текстів різних стилів, елементарні стилістичні норми. В основі таких вправ були стилістичний експеримент, редагування й удосконалення висловлювань.

Вправи на стилістичний експеримент були спрямовані на порівняння синонімічних одиниць за емоційно-експресивним забарвленням, стилістичною функцією та вибір найбільш доречного варіанту для певного контексту:

а) Прочитай текст. Добери до виділених слів синоніми. За потреби скористайся словником.

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Тихо навкруги, мертво. Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку (За М. Коцюбинським).

б) Спробуй замінити синонімами слова, використані автором. Прослідкуй, як від цього зміниться текст. Визнач, чий варіант найбільш емоційний, виразний, краще допомагає передати картину природи твій чи авторський. Чому?

2. Прочитай текст. Поміркуй, який дощ – весняний чи літній – будеш описувати. Добери з дужок найвлучніші, на твій погляд, прикметники. Запиши свій текст, дібравши до нього заголовок.

(Синій, блакитний, бездонний, чистий) небо закрили (важкий, чорний, легенький, грозовий) хмари. Пішов (весняний, перший, теплий, рясний, сильний) дощ. Він облив (зелений, молодий, клейкий, маленький) листочки на деревах, напоїв (молодий, зелений, прив'ялий) травичку. Після (лагідний, весняний, літній, рясний) дощу все навкруги ожило.

Основною метою застосування вправ на редагування й удосконалення висловлювань було “відпрацювання операцій, що сприяють реалізації четвертої фази мовленнєвої діяльності – контролю (порівняння задуму із здобутим результатом) [2, с. 62]”, виховання в учнів стилістичної зірності та грамотності. Нижче наводимо приклади вправ на редагування різних видів:

а) на знаходження й усунення мовних одиниць, які не відповідають змісту, меті й сфері висловлювання, або заміну їх іншими синонімічними:

1. Прочитай математичну задачу, яку склав Незнайко. Поміркуй, чому Всезнайко, порадив виправити її. Допоможи Незнайкові відредагувати задачу.

У кошику було 7 яблук. Одне взяли, почистили і з'їли. Яке ж смачненьке було те яблучко! Скільки яблук залишилося в кошику?

б) усунення повторень, зайвих або неточних фактів, двозначності думки:

Прочитай текст. Який недолік ти помітив у ньому? Відредагуй і запиши опис котика, замінивши слово, яке повторюється.

Котик Мурчик – мій улюбленець! Шубка у Мурчика сіренька, хвостик довгий і пухнастий. Очі вузькі, видючі, як ті зіроньки блискучі. А біленькі, як сніжок, лапки у Мурчика хоча і м'якенькі, але з гостренькими кігтиками.

Вправи конструктивного характеру сприяли формуванню вмінь і навичок свідомої мовленнєвої діяльності учнів, умотивованому добору та вживанню стилістично забарвлених засобів мови. До таких вправ були віднесені вправи на конструювання й перекоструювання (трансформацію) словосполучень, речень, міні-текстів (за зразком і без нього) із певною стилістичною настановою. Наприклад, з метою вироблення в учнів умінь будувати речення певного функціонально-стилістичного призначення та використовувати їх адекватно меті й сфері мовлення використовувалися такі вправи цього типу:

1. а) Розглянь малюнки гілочок сосни та ялини. Прочитай речення. Скажи, сосна чи ялина описується в ньому.

Хвойне дерево з довгими голками й округлими шишками невеликого розміру.

б) Поміркуй, у якому тексті (науковому чи художньому) ти використав би таке речення. Склади за поданим зразком речення, у якому б описувалась ялина.

2. Прочитай і перебудуй подані речення за зразком. Скажи, які з них доцільніше використати під час розмови у зоопарку, а які під час написання твору.

Зразок. У їжачка були маленькі чорні, немов намистинки, оченятка та великі гострі голочки. – Тетяню, подивись, які оченятка у їжачка! Маленькі, чорні, немов намистинки. А голочки такі великі та гострі!

1. У рудої лисички були коротенькі ніжки і довгий пухнастий хвостик. 2. У маленьких зайчаток були біленькі куці хвостики і довгі пухнасті вуха. 3. У страшного сірого вовчиська були жовто-зелені очі та гострі білі зубища. 4. У різнокольорових рибок були маленькі плавники і великі кумедні хвостики.

3. Прочитай речення. Визнач, які вони за метою висловлювання та інтонацією. Поміркуй, у якому тексті їх можна вжити? Перебудуй подані речення на інші зі зміною інтонації та мети висловлювання. За яких обставин мовлення їх можна використати?

1. Кожна людина повинна любити та оберігати природу. 2. Не можна зривати рідкісні лісові квіти. 3. У сильні морози необхідно підгодовувати птахів і лісових звірів. 4. Не можна знищувати отруйні гриби, бо для багатьох тварин вони є ліками.

Метою **третього (продуктивно-творчого) етапу роботи** було формування й удосконалення в учнів умінь створювати власні стилістично диференційовані висловлювання. Провідну роль на цьому етапі було відведено комунікативному методу, який реалізовувався шляхом залучення учнів до активної мовленнєвої діяльності в процесі виконання *творчих завдань на продукування текстів різних типів і стилів*. Кожен вид творчої роботи був чітко диференційованим за своїм стилістичним спрямуванням, передбачав створення на уроці такої мовленнєвої ситуації, яка б стимулювала в учнів бажання висловитися, сприяла усвідомленню ними залежності тематичної спрямованості тексту, використання мовних засобів, які розкривають задум, від адресата, мети і сфери вживання мовлення. Наведемо декілька прикладів таких мовленнєвих ситуацій, розроблених нами за зразками, запропонованими Л. Варзацькою:

1. Уяви, що влітку ти відпочиватимеш у дитячому таборі. Навчи своїх нових друзів грати в одну з ігор, яку знаєш ти. Склади і запиши її правила.

2. Маленьке кошенятко заблукало в лісі. Добираючи слова, які б найкраще передавали стан переляканої тваринки, опиши, яким здаватиметься їй ліс.

3. Уяви, що дитячий журнал “Пізнайко” оголосив конкурс на кращий опис-загадку пташки. Побудуй його так, щоб навіть малята з дитячого садка змогли відгадати, кого ти описуєш.

4. У гуртку юних натуралістів працюють над виготовленням стенда “Червона книга України”. Допоможи дітям, склади науковий опис конвалії.

Слід зауважити, що на уроках розвитку мовлення розглянуті типи вправ, як правило, застосовувалися комплексно. Так, вправи на спостереження та репродуктивного характеру нерідко включали елементи стилістичного аналізу, аналітичні й аналітико-конструктивні вправи поєднувалися із завданнями на конструювання і продукування висловлювань. Здобуті результати експериментальної перевірки наших підходів щодо визначення типології, добору й систематизації вправ, спрямованих на формування в учнів елементарних стилістичних умінь і навичок, підтверджують ефективність пропонованої методики та доцільність її застосування в практиці початкової школи.

Література:

1. Бадер В. І. Взаємозв'язок у розвитку усного і писемного мовлення молодших школярів : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Бадер Валентина Іванівна. – К., 2004. – 387 с.
2. Бадер В. І. Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів / В. І. Бадер // Рідна школа. – 1999. – № 11. – С. 60-62.
3. Варзацька Л. О. Навчання мови й мовлення на основі тексту : метод. посіб. / Л. О. Варзацька. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 112 с.
4. Иконников С. Н. Стилистическая работа в процессе изучения русского языка : (Содержание и методы обучения) / С. Н. Иконников. – М., 1977. – 151 с.
5. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови: Конструювання. Редагування. Переклад : посіб. для вчителів / В. Я. Мельничайко. – К. : Рад. школа, 1984. – 223 с.
6. Новоселова Л. Л. Виды упражнений по стилистике / Л. Л. Новоселова // Совершенствование методов обучения русскому языку : [сб. статей / сост. А. Ю. Купалова]. – М. : Просвещение, 1981. – С. 51-55.
7. Пентилюк М. І. Теоретичні основи навчання стилістики в середній школі : дис. у формі наук. доповіді ... доктора пед. наук : 13.00.02. / Пентилюк Марія Іванівна. – К., 1996. – 56 с.
8. Сугейко Л. Г. Наступність і перспективність формування стилістичних умінь в учнів початкових та 5 класів загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Сугейко Любов Григорівна. – Херсон, 2001. – 225 с.
9. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. : [пер. з рос.] / К. Д. Ушинський ; [редкол. : В. М. Столетов та ін.]. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 2 : Проблеми російської школи / за ред. О. І. Пискунова (відп. ред.) [та ін.]. – 359 с.
10. Чижова Т. И. Основы методики обучения стилистике в средней школе : учеб. пособ. / Т. И. Чижова. – М. : Просвещение, 1987. – 176 с.